

Vem forskar och undervisar på högskolan? Ett könsperspektiv

LISBETH JOHANSSON

Institutionen för kvinnovetenskap, Göteborgs universitet

Sammanfattning: Syftet med detta arbete är att undersöka i vilken utsträckning de svenska studierna om betydelsen av biologiskt och socialt kön i den högre utbildningens institutioner har stannat vid individcentrerade ansatser. Samtidigt ges en kunskapsöversikt av de studier som behandlar de könsmässiga obalanserna vid samhällsvetenskapliga fakulteter. Av denna framgår att samtliga studier, med ett enda undantag, presenterar resultat som mer eller mindre indikerar ett pågående missgynnande av kvinnor på universitet och högskolor i Sverige och i andra länder. Från och med tidigt åttiotal kom allt fler svenska studier som omtalade system och strukturer som tänkbara utgångspunkter för att förstå varför män förefaller ha lättare att göra akademisk karriär än kvinnor, men detta sätt att tänka samexisterar med tankarna om att det istället hänger på individen huruvida denna lyckas göra karriär eller inte. Det är enligt min mening viktigt att lämna de enskilda kvinnorna och männen, med deras brister och förtjänster, och istället betrakta universitet och högskolor som vilken organisation som helst. Först då öppnas möjligheterna att undersöka när biologiskt och socialt kön har, eller saknar, betydelse för organisationen och människorna i densamma.

Uppgifterna om antalet kvinnor och män på högre tjänster (Tabell 1) har under de senaste åren föranlett en stundtals intensiv debatt om rekrytering och karriärmönster på de svenska universiteten och högskolorna. Från regeringens sida hävdas att situationen är oacceptabel. Den sneda könsfördelningen sägs också inverka negativt på själva forskningsverksamheten och på samhällsutvecklingen i stort. Tidigare jämställdhetsåtgärder har enligt regeringen visat sig verka alltför långsamt (Prop 1994/95:164 s 21):

För att högsta möjliga kunskapsnivå skall uppnås måste bägge könen ha likvärdiga möjligheter att påverka såväl undervisningens som forskningens inriktning, innehåll och form samt den miljö där den bedrivs.

Av citatet ovan framgår att problematiseringen av obalansen mellan kvinnor och män sker med hänsyn till kvalitetsaspekter. I andra delar av propositionen betonas nyttobetonade aspekter kring Sveriges ekonomiska och kulturella utveckling (också visavi andra industriländer) och demokrati och rättvi-

seaspekter. Samtidigt framskyntar tankar om ojämlika maktförhållanden mellan könen såsom en möjlig förklaring till dagens situation.

Tabell 1. Fördelningen kvinnor–män i Sverige på några akademiska tjänstekategorier

1995	män	kvinnor
professor	2027	160
forskarassistent	846	295
lektor	4044	1126

Denna artikel vill visa på några vanliga sätt att förstå och förklara verkligheten bakom statistiken om de högre tjänsterna på universitet och högskolor. Den avspeglar en verklighet som i sista hand påverkar sättet att lära bland såväl studenter som eleverna på alla landets skolor. Vem som forskar och undervisar liksom vem som får producera kunskap och vem som får utarbeta en undervisningskultur på våra högskolor handlar inte bara om god hushållning med humankapital utan också om rätten till både manliga och kvinnliga förebilder.

En norsk arbetslivsforskare, Hans Christian Sørhaug (1991), menar att kritiska studier i huvudsak kan förläggas till tre olika nivåer. På en första nivå finns, förutom frågan om varför det är så få kvinnor som forskar, frågorna om varför det, oberoende av disciplin, finns så svårföränderliga mönster för könsskillnader inom utbildningsväsendets organisationer. Här uppmärksammar Sørhaug hierarkierna med män på överordnade positioner och kvinnor på underordnade, men också den markanta könsuppdelningen ifråga om val av vetenskaplig disciplin. Den andra nivån problematiserar det manliga perspektivets dominans och dess följder för val av problemställningar: Varför har kunskap om och för kvinnor låg prioritet? Varför är det dessutom möjligt att finna "otraditionella" val av forskningsämnen, problemformuleringar, metodiska överväganden bland den majoritet kvinnliga forskare som inte uttalat arbetar med något könstestetiskt perspektiv? Den tredje nivån inbegriper kön i förhållande till kunskapsteoretiska ställningstaganden.

Min översikt avser i första hand Sørhaugs första nivå, eftersom merparten av den svenska forskningen kan placeras här. Redan nu kan sägas att det bland forskarna råder delade meningar om huruvida det verkligen förekommer diskriminering på grund av kön på olika nivåer i utbildningssystemet, vad denna i så fall betyder för individer, för kunskapsökande, kunskapsutveckling och om hur diskriminering kan och bör förklaras. Reaktionerna på den maktanalytiskt orienterade forskning som presenterades i utredningen om kön, makt och den kvinnovetenskapliga utmaningen i den högre utbildningen (SOU 1995:110) blev mycket starka. Under den mediadebatt som följde under våren 1996 kom till exempel inlägg om att kvinnor överhuvudtaget inte var diskriminerade vid tillsättning av högre tjänster (Riis & Lindberg 1995, Riis 1996).

Försöken att tolka, förstå och förklara den statistiska informationen i internationell forskning har ofta utgått från individer, och då särskilt kvinnliga sådana. Det är kvinnorna som är "för få" eller "alltför få". Det är kvinnor som individer som på något sätt "brister" och "förlorar". Det är kvinnor som inte platsar i "organisationen" – institutionen, forskarsamhället (Stiver Lie, Malik & Harris 1994, Rose 1995, Etkowitz m fl 1992). Min övergripande fråga i den här litteraturöversikten är i vilken utsträckning även de svenska studierna är gjorda efter likartade utgångspunkter, eller om vi istället kan finna andra, mindre individorienterade, typer av synsätt? En delfråga är också i vad mån den svenska forskningen uppmärksammar de relationella aspekterna av könstillhörigheten – organisationen rymmer både kvinnor och män och därmed en möjlig och högst sannolik maktasymmetri. På vilket sätt omtalas 'genus'? Genus använder jag för att beteckna en socialt konstruerad relation mellan kvinnor och män utifrån ekonomiska, politiska, sociala och institutionella praktiker. Vanligt är också att enbart likställa genus med social konstruerat kön, utan att uppmärksamma begreppets relationella karaktär (Stiver Lie m fl 1994). För en mer utförlig diskussion om detta begrepp se till exempel Thurén (1996) och Whitworth (1994).

Studierna har till en början delats in efter vilket skede i den akademiska karriären som behandlas. Både äldre och nyare studier finns med. Avslutningsvis finns ett kommenterande avsnitt om "Akademia". I översikten finns viss tonvikt på studier om situationen i samhällsvetenskapliga ämnen. Dels har det skrivits förhållandevis lite om dessa ämnen, dels finns en föreställning om att det råder mer jämställda förhållanden här än inom ämnen på andra fakulteter eftersom det länge varit ett stort antal kvinnor som sökt sig till samhällsvetenskapliga utbildningar.

GRUNDNIVÅN

Det finns mycket få undersökningar som behandlar studiesituationen på grundnivå ur jämställdhetsperspektiv. Enligt uppgifter från SCB är det sedan tidigt åttiotal ungefär lika många män som kvinnor som registreras på landets grundutbildningar och under nittioalet är det fler kvinnor än män som blivit registrerade. I studier för generell examen registrerades något fler kvinnor än män 1993/94. Sedan läsåret 1989/90 har kvinnorna varje år stått för 64% av totala antalet examina från högskolan. För så kallade generella examina såsom magisterexamen och filosofie kandidat är andelen kvinnor strax över 50% (Statistisk årsbok 1996). Studier från Universitets- och högskoleämbetet, UHÄ (1992) och Verket för högskoleservice, VHS (1995) visar också att kvinnor oftare än män väljer kortare utbildningar, utbildningar med svag anknytning till forskarutbildning och att kvinnor genom sina val inte får forskarbehörighet i samma utsträckning eller åtminstone inte vid samma tidpunkter som män. Därav de vanliga skrivningarna om att "kvinnor väljer fel". Kvinnorna "tappas bort" mellan grundutbildning och forskarutbildning (Ekhammar 1984, VHS 1995). I en rapport från sociologiska institutionen vid Uppsala universitet visar Gunilla Carstensen (1992) att under perioden 1980–90 fick ungefär var tredje man väl godkänt, VG på sin uppsats medan var åttonde kvinna fick det betyget. Skillnader fanns också mellan könen i fråga om val av problemformulering och metod.

I en nyligen genomförd intervjuundersökning omfattande femton personer vid Göteborgs universitet visade man att både kvinnor och män bland de studerande på grundnivå vid en samhällsvetenskaplig institution uttryckte medvetenhet om att universitetssystemet är en "könad" organisation, i vilken kvinnor har det svårare i jämförelse med män. Forskning och vetenskapligt arbete framstod för studenterna som om det mer hörde samman med mäns än med kvinnors sätt att vara. Konkurrens och hierarkier sågs som något negativt och "manligt". Samma omdömen fick det akademiska språket (Domínguez & Erwér 1996). Det är omöjligt att dra några generella slutsatser av dessa två studier, men de bidrar onekligen till viss nyfikenhet om hur det ser ut på andra institutioner.

Under 1970-talet blev den potentiella rekryteringsbasen för forskarutbildning och forskarkarriär allt smalare, av flera olika skäl. Bland annat halverades antalet färdigställda trebetygsuppsatser för samhällsvetenskaplig fakultet liksom antalet avklarade kurser på grundnivån överhuvudtaget. Under samma årtionde ökade också medelåldern på alla nivåer i forskningsvärlden, vilket delvis kan förklaras med ett kärvt arbetsmarknadsläge (Ekehammar 1984) men också med forskarstuderandes inställning till forskning och akademisk karriär. Personliga motiv såsom intresse, önskan om mer kunskap och personlig utveckling, att vara till nytta för andra människor vägde tyngre än motiv direkt relaterade till yrkeslivet (Löfgren, Deregård & Ekehammar 1984). Hos politikerna fanns dessutom en oro över en alltför långsam genomströmning samt över de begåvningsresurser som gick förlorade genom att allt för få kvinnor och män från lägre socialgrupper och generellt sett alltför få kvinnor rekryterades till forskarutbildningen. Under tidigt åttiotal liksom idag var kvinnor något överrepresenterade på grundutbildningen och starkt underrepresenterade i forskning och andra karriärvägar på universitet och högskolor (SCB 1996).

FORSKARUTBILDNINGEN

I en av de första svenska undersökningarna om kön och forskarutbildning (Stadin, Magnusson & Ekehammar 1982), ställdes en rad frågor om kvinnors och mäns tankar inför forskarstudierna och om arbetssituationen som forskarstuderande och forskare vid Historisk-filosofiska sektionen vid Uppsala universitet. Trots kritik för bristande generaliserbarhet (Löfgren m fl 1984) är undersökningen av intresse eftersom senare studier från Sverige och Norge under de kommande femton åren ger information som bekräftar mycket av det som sägs. Till exempel framkommer här tydliga könsskillnader i ungdomars bild av sig själva och av den egna förmågan. Ungefär en tredjedel av både flickor och pojkar kunde tänka sig högre utbildning, men bara en flicka jämfört med 15 pojkar ansåg sig kunna klara en forskarutbildning (Ekehammar 1984). Ekehammar visar också att unga kvinnor och män har tämligen skilda uppfattningar om själva forskningsverksamheten. Kvinnor upplever forskning som relativt mer sluten, kall, högstatusbetonad, aktiv, hård, manlig och auktoritär än vad männen gör. Samtidigt ingår alla dessa attribut oftare i mannens självbild än i kvinnans. Således framkommer här tydliga könsskillnader i ungdomars bild av sig själva och av den egna förmågan.

Både kvinnor och män angav personligt intresse, personlighet och ämnets värde som viktiga skäl till val av ämne för avhandlingsarbetet (Stadin m fl 1982). Kvinnor funderade i något högre utsträckning än män på möjligheterna att skriva en avhandling inom ämnet. Vidare hade fler kvinnor än män på egen hand kommit fram till val av ämne. I synnerhet de som valde ämnen med direkt inriktning på kvinnors livsförhållanden. Kvinnor och män hade dock under tidigt åttiotal helt skilda uppfattningar om sin arbetssituation. Forskarsamhället är skapat av män för män, hävdade kvinnorna i Stadins undersökning när de kommenterade sitt förhållningssätt till institutionens aktiviteter såsom seminarier, handledning, kontakter med kollegor och symposier. Ungefär lika många kvinnor som män visade sig vara missnöjda med handledningen. Betydligt fler kvinnor än män ansåg att de inte fick något eller mycket litet stöd från kollegorna. Kvinnor utnyttjade i mindre grad än män stöd från seminarier på institutionerna, bland annat på grund av vantrivsel och olust. Vidare beskrevs "favoritsystem" till männens fördel i samband med informella kontakter.

Ifråga om möjligheter att försörja sig vid institutionen visar Stadin m fl (1982) studie ingen könsskillnad vid tilldelningen av utbildningsbidrag eller amanuéstjänster. Däremot gynnades männen vid tillsättning av assistenttjänster vid forskningsprojekt och utdelning av timmar för undervisning samt vid utdelning av stipendier. Här framgår inte om kvinnor i lika hög utsträckning har sökt stipendier eller inte. Könsskillnader fanns också med avseende på familjesituationen. Kvinnor var i hög grad gifta eller sammanboende med män som också var akademiker, forskare eller forskarstuderande. Kvinnor tog ett större ansvar för barn och hem än männen.

Marianne Carlsson och Eva Magnusson (1982) studerade kvinnliga doktorander och forskare vid Uppsala universitet bland medlemmarna i Centrum för kvinnliga forskare och kvinnoforskning i Uppsala. Syftet var att kartlägga kvinnliga forskares situation vid alla fakulteter så som den framstod för respondenterna. Jag kommer här främst att uppmärksamma några uppgifter från den samhällsvetenskapliga fakulteten. Förhållandevis få kvinnliga samhällsvetare hade disputerat i jämförelse med humanister och naturvetare. Samhällsvetarna var också den grupp som var mest otillfredsställda med forskningssituationen i stort, liksom med handledningen. Den absoluta merparten av de intervjuade kvinnorna från samtliga fakulteter ansåg att det fanns speciella problem med att vara forskande kvinna. Vanliga svårigheter var att kvinnors verksamhet inte tas på allvar och för kvinnorna att komma till tals på seminarier. Kvinnor måste också vara bättre än de manliga kollegorna för att överhuvudtaget räknas. De intervjuade kvinnorna nämnde också andra slag av hinder såsom svårigheter att behöva tillägna sig ett manligt språk, sämre självkänsla och bristen på kvinnliga förebilder och utestängningen från "bastugemenskapen" – de informella sociala kontaktnäten.

Resultaten ifråga om kvinnors och mäns deltagande i seminarieverksamhet har senare bekräftats av en ny studie om kvinnors och mäns interaktion vid en samhällsvetenskaplig, en humanistisk och en naturvetenskaplig institution vid Uppsala universitet. Slutsatserna är att kvinnor inte får tala till punkt, tala så länge de vill eller att de helt enkelt inte alls kommer till tals på seminarierna. Detta kan enligt författaren vara en starkt bidragande orsak till de få kvinnorna på forskarutbildningen (Almlöv 1995).

Eva Löfgren, Annika Deregård och Bo Ekehammar gjorde 1983–84 en större kvantitativ och fakultetsövergripande studie av kvinnor och män i forskarutbildning med utgångspunkt från undersökningen Doktorand 1982 (Löfgren m fl 1984). Doktorander på samhällsvetenskapliga fakulteten (kvinnor och män) var i snitt 35 år och 30% av männen i jämförelse med 9% av kvinnorna befann sig i de högre inkomstlägena. Fler kvinnor än män hade en hög aktivitetsgrad. Också här visade det sig att fler kvinnor än män var gifta eller sammanboende med forskarutbildade partners. Män hade mer fast förankring sett till tjänsteinnehav och arbetade oftare heltid. Fler kvinnor än män arbetade utanför universitetet. I undersökningen fanns också uppgifter om avhandlingsämnets relation till institutionens forskning. 17% av männen men endast 6% av kvinnorna uppgav att deras ämnesval har stark anknytning till institutionens övriga forskning. En något större andel kvinnor än män måste också söka stöd utanför universitetet för sin forskning. Färre kvinnor än män hade för avsikt att avlägga examen. Fler kvinnor än män fann målkonflikter mellan forskning och andra uppgifter. Samhällsvetare intog en särställning ifråga om könsskillnader när författarna skulle mäta upplevelse av forskarutbildningen. 29% manliga samhällsvetare mot 15% kvinnliga såg forskarutbildningen som stimulerande och enbart positiv. 13% av männen mot 21% av kvinnorna upplevde oro och osäkerhet. Kvinnliga samhällsvetare kom vidare lägst ner på rangordningen mellan kvinnor och män och fakulteter ifråga om möjligheten att få träffa sina handledare.

HANDLEDNING

Handledning av doktorander har fått ökad uppmärksamhet i studier om den högre utbildningen. Fortfarande är antalet studier från samhällsvetenskapliga discipliner försvinnande litet, men erfarenheterna från andra discipliner manar till eftertanke. I en mindre undersökning av matematisk-naturvetenskapliga fakulteten vid Lunds universitet undersöktes könsskillnader i samband med doktoranders uppfattning av god och dålig handledning (Lindén & Fitger 1990). Denna visar att både kvinnor och män hade likartade positiva uppfattningar om handledarens fackkunskap samtidigt som de uppgav låg grad av tillfredsställelse med ledning och planering, intresse och konstruktiv kritik. Manliga doktorander var till skillnad från de kvinnliga tillfredsställda ifråga om handledarens tid och tillgänglighet. Rapportens författare uppmärksammar också en tydlig förekomst av ett mästar-lärlingsystem från vilket alla kvinnor var uteslutna liksom två tredjedelar av de manliga doktoranderna. Den tredjedel av de manliga doktoranderna som tog del i mästar-lärlingsystemet kan enligt författarna vara en strategisk grupp för att förstå socialiseringen av nya forskargenerationer.

Läsåret 1988/89 var det på de samhällsvetenskapliga fakulteterna 44% av de nyantagna doktoranderna som var kvinnor och den genomsnittliga studietiden för forskarstuderande på samma fakultet var 9,5 år (Bron-Wojciechowska 1992). När Bo Ekehammar (1984) lade fram den hittills största kvantitativa studien av kvinnor och män i forskarutbildning visade han att andelen och antalet kvinnor på högre akademiska tjänster vid mitten av 1980-talet var mindre än förväntat givet antalet kvalificerade kvinnor.

Svensk och internationell forskning visar att samma förhållande består idag (Etzkowitz m fl 1992, Stiver Lie m fl 1994).

De svenska studierna om grundutbildning och forskarutbildning visar en stor mångfald i fråga om metodval och frågeställningar. De stora kvantitativt inriktade undersökningarna vilar ytterst på ett individcentrerat tänkande, medan de mindre, både kvantitativa och kvalitativa studierna uttryckligen nämner förekomsten av system, strukturer i utbildningsväsendet, vilket möjliggör en maktanalys. Flera av de mindre studierna använder sig emellertid samtidigt av förklaringar på individnivå, relaterade till individers – läs kvinnors – kapacitet, förmåga att hantera institutionsmiljön, familjeförhållanden och sätt att lösa till exempel barnomsorg på ett sätt som gör att individerna framstår som ytterst ansvariga för sin situation i Akademia. De strukturella infallsvinklarna finns där, men texterna saknar förklaringar om på vad sätt strukturerna är väsentliga, och hur de uppstår, bibehålles och förändras. I den mån begreppet genus förekommer så är det oftast utan referenser till begreppets relationella karaktär.

ATT VARA KONKURRENSUTSATT

De undersökningar jag hittills har hänvisat till är med några få undantag inte grundade på stora representativa urval men de ger, med hjälp av enkäter och intervjuer, olika glimtar av vad som händer under forskarutbildningen. De ger fullgoda strategiska urval som var för sig och tillsammans kan ge värdefull information. Det är inte alltid nödvändigtvis mer angeläget att beräkna hur många kvinnor som "förloras" för den högre utbildningen än att få mer kunskap om hur detta går till för de människor som "drabbas". De drabbade är tillräckligt många (jfr Haavind 1982). Dessutom är det som sagt nödvändigt att förstå varför manliga forskarstuderanden inte "tappas" bort i lika hög grad som de kvinnliga. Vilka är betingelserna för framgång? En undran som har återkommit i olika studier under årens lopp avser kvinnornas och männens sätt att hantera konkurrens. Harriet Holters uttalande från tidigt sjuttital tycks fortfarande ha viss giltighet (Haavind 1982 s 61):

Ju mer utbildningen socialt sett präglas av effektivitet och konkurrens, ju mer kunskap kräver vilja till och glädje av makt, förmåga att tåla osäkerhet, nyskapande – desto svagare tycks kvinnorna som grupp bli. Dessa olika egenskaper vid kunskapstillägnet uppträder på olika nivåer i det högre utbildningssystemet. Varje statistik om köns deltagande i utbildningen visar hur kvinnorna faller ifrån när konkurrensen skärps, när maktvilja är nödvändig och när osäkerheten blir för stor, dvs i forskning.

Det går naturligtvis att ha flera invändningar mot innehållet i citatet eftersom detta klart ger uttryck för tidig feministisk så kallad eländighetsforskning, men ett snabbt svep från sjuttital till nittital visar ett dilemma för kvinnor. Det råder delade meningar om kvinnors vilja och förmåga att träda in i konkurrenssituationer av den typ som finns i de flesta forskningsmiljöer. Men oavsett grad av vilja och kompetens tycks det bli fel. Om kvinnorna avstår från att konkurrera framstår de som inkompetenta och försenas av

olika skäl med sitt avhandlingsarbete. Om de istället konkurrerar måste de dels vara bättre än sina manliga kollegor samtidigt som de kan bli betraktade som okvinnliga och hårda, när de beter sig på sätt som anses vara normala för män (Carlsson & Magnusson 1982, Wennerås & Vold 1996).

I en annan studie hävdas att kvinnor sannolikt är mer rädda för konkurrens än män (Bron-Wojciechowska 1995). Frågan ställs om varför inte kvinnor vågar satsa på forskarkarriären. Ett första förklaring är att kvinnor tar med sig traditionellt könsrollstänkande till universitetet och ifrågasätter sig själva och sin forskarroll. En andra förklaring avser egenskaper hos olika institutionskulturer utefter dimensionerna sluten-öppen (i bemärkelsen lätt eller svårt att komma in i gemenskapen) och elitistisk-jämlik. Varje doktorandpersonlighet möter normer, koder, hierarkier och sedvanor (både föränderliga och traditionsbevarande) och få kvinnliga förebilder. Doktoranderna anpassar sig bättre eller sämre, socialiseringen sker på olika sätt beroende på kön. Den samhällsvetenskapliga institutionen i undersökningen beskrivs till exempel som tämligen öppen men elitistisk. Författaren konstaterar att sammantaget finns det fler likheter än skillnader mellan kvinnliga och manliga doktorander men att strukturella skillnader på respektive institution förstärker skillnader eller likheter i kvinnors och mäns karriärvägar.

Under 1980-talet kommer allt fler studier om betydelsen av kön i den högre utbildningen och det maktanalytiska sättet att tänka samexisterar, stundtals aningen motsägelsefullt, med det mer individcentrerade synsättet. Fortfarande används genusbegreppet på ett kanske lite slentrianmässigt sätt, kön som social konstruktion, och det har en direkt anknytning till individer.

Ett antal artiklar från och med 1980 behandlar också kvinnors avståndstagande från "manliga" forskningsmiljöer med direkt hänvisning till kunskapens innehåll i dessa miljöer, också de samhällsvetenskapliga. Dock dröjer det fram till 1990-talet innan detta slag av artiklar publiceras utanför *Kvinnovetenskaplig Tidskrift* (se t ex Davies 1980). Att kvinnor till exempel avbryter sin forskarutbildning, eller disputerar men lämnar universitetsvärlden kan kanske ses som ett uttryck för könsmässiga skillnader i uppfattningen om vad som utgör relevant kunskap. Att sådana skillnader finns är ganska väl belagt. Huruvida det nödvändigtvis måste, eller till och med bör, finnas sådana skillnader kan diskuteras. En del feminister har framfört hård kritik mot samhällsvetenskapernas användning av kvantitativa metoder såsom varandes manliga och objektifierande. Denna kritik är enligt Rosén och Wernersson (1996) både onödig och missvisande. Istället behöver vi använda alla typer av metoder.

TJÄNSTER OCH FORSKNINGSSANSLAG

Det kom att dröja fram till sent åttiotal innan de svenska undersökningarna kom att omfatta de nyckelgrupper som disputerat. I en fakultetsövergripande undersökning av Göteborgs universitet från 1988 var det en handfull disputerade kvinnor som hade en tjänst motsvarande sina kvalifikationer. Övriga var hänvisade till korttidsvikariat och lösa timmar (Lindholm 1988). Fem år senare, 1993, visades i projektet *Kvinnliga doktorers livssituation och karriärmöjligheter* att könssegregeringen inom det högre utbildningsväsendet inte har minskat trots att många fler kvinnor påbörjat högre

utbildning i jämförelse med tidigare. Vidare har de relativt få kvinnliga professorer, lektorer och forskarasistenter som de facto har fått tjänster lägre lön än sina manliga kollegor på motsvarande tjänster (Boynton & Elgqvist-Salzman 1993). Samma mönster består idag, till exempel vid Göteborgs universitet (Johnsson 1997).

1988 ställde Elisabeth Fürst (1988) i en studie av norska förhållanden de frågor som få tidigare hade uttalat: Är det så att det finns alltför få kvinnliga sökanden till de högre, fasta tjänsterna eller är det så att kvinnorna av olika skäl inte klarar konkurrensen om dessa (knappa) tillgångar, det vill säga tjänsterna? I en kvantitativ del av undersökningen framkommer att kvinnor möttes av helt andra slags hinder än män under själva processen vid tillsättningen av högre tjänster. Vidare hamnade kvinnorna oftast i de längsta köerna. De sökte för det mesta tjänster till vilka det fanns ett stort antal sökande. I en kvalitativ del av undersökningen argumenterade Fürst för att kön var en väsentlig tolkningsram i de sakkunnigas bedömningar. Fürst konstaterade en tendens till att bortse ifrån, bortdefiniera och undervärdera kvinnors kvalifikationer, vilket resulterade i att män gynnades och kvinnor missgynnades. Utrymmet för godtycke vid värdering av sökandenas kompetens verkade således systematisk till nackdel för kvinnor och författaren kunde dra slutsatser om förekomsten av en systembetingad diskriminering.

Fürsts (1988) studie bekräftade i vissa avseenden tidigare forskning från USA om hur artiklar tolkas som kvalitativt sämre, mindre originella och intressanta om bedömaren tror att artikeln är författad av en kvinna (Luukonen-Gronow 1987). Fürsts studie visade också att det i samband med tjänstetillsättningar och sakkunnigutlåtanden fanns en stor variation i vilken betydelse som tillmäts antalet publikationer. I andra avseenden förebådade författaren kontroversen inom vårt eget medicinska forskningsråd 1995–96 där en rapport kom fram till tydliga tecken på diskriminering av kvinnor (Wennerås & Vold 1996). *Kvinnor i akademien* bidrog till att forskarsamhällets status av könsneutralt system grundligt ifrågasattes.

Med några års fördröjning ställdes likartade frågor i Sverige och svaren pekade under åtminstone några år entydigt i samma riktning. Mona Eliasson och Irini Karubi utgick i en undersökning av tjänstetillsättningar vid Uppsala universitet 1973–83 från frågan om kvinnor utsätts för institutionell diskriminering vid tjänstetillsättningar i Sverige (Eliasson & Karubi 1993). Sakkunnigutlåtanden betraktas som en form av maktutövning med följder för enskilda människor, institutioner och discipliner. På frågorna om det var så att kvinnor får färre tjänster än män i förhållande till sitt antal och om kvinnors meriter är mindre värda än männens vid ansökan om akademiska tjänster visade svaren i undersökningen att det fanns en viss flexibilitet beträffande grunderna för rekommendation till akademiska tjänster samt små, men tydliga, tendenser till att män favoriseras på bekostnad av kvinnor i en konkurrenssituation. De noterade också att statistiken ger en mer positiv bild av kvinnors möjligheter att få tjänster än vad sakkunnigutlåtandena visar, eftersom till exempel avhopp av manliga kandidater inte syns i statistiken. Forskarbidragen i utredningen *Viljan att veta, viljan att förstå* från 1995 (SOU:1995:110 s 2) gav en rad bekräftelser på att kvinnor missgynnas. I detta sammanhang är det också viktigt att påminna om de helt motsatta resultaten från Riis och Lindbergs (1995) studie, i vilken en

systembetingad diskriminering när kvinnorna väl har disputerat tillbakavisades.

Tesen om att kvinnor utsätts för systembetingad diskriminering har också använts i studier för att undersöka tilldelningen av forskningsanslag, till kvinnor och män. Från de fem stora forskningsråden fick ansökningar från kvinnor tilldelning av medel i 38% av fallen, medan motsvarande siffra för män är 44% (1991–92). Försöken att i en studie från Forskningsrådsnämnden, FRN, förklara denna könsskillnad visade åter i riktning mot någon form av diskriminering, om än i försiktiga ordalag. Nyberg (1993) säger dessutom att förhållandevis få kvinnor sökte utlysta medel.

Kan de alltför få kvinnorna som söker och får tjänster och forskningsanslag förklaras med hänvisning till normer för vad som utgör 'den goda forskaren'? Att publicera sig, helst i välrenommerade tidskrifter, är till exempel ett viktigt inslag i denna norm. Ett vanligt argument är att kvinnor på grund av starkare anknytning till hemmet producerar, det vill säga publicerar, mindre än män (Kyvik & Teigen 1994). Visserligen är sambandet barn och antal publikationer inte helt entydigt – gifta kvinnor utan barn producerar mest, men gifta kvinnor med barn producerar inte mindre än ogifta kvinnor utan barn (Pedersen 1994, Cole & Zuckermann 1987). Mängden publikationer är enligt detta sätt att tänka ett mått på framgång, ett kriterium där kvinnor ofta kommer till korta (Etzkowitz 1992). Flera författare ifrågasätter emellertid värdet av ett sådant mått på framgång eftersom det är svårt att veta vad som egentligen mäts. En amerikansk studie visar till exempel att även om kvinnor publicerar mindre så är deras arbeten oftare citerade (Long 1990). Vidare är det oklart hur skillnader i "produktivitet" mellan kvinnor och män bör förstås. I vilken mån är antalet forskningsprodukter ett uttryck för andra skillnader mellan kvinnor och män, (jfr Frank Fox 1995) såsom i vilka sammanhang de forskar, status, forskningsmedel, kringresurser? Och om en bok citeras för att den är mycket kontroversiell behöver inte detta vara ett uttryck för bokens höga kvalitet. Andra frågor som kan ställas rör systemet med så kallade *peer reviews*, vem sitter var och vilka värderingar och kunskapsideal finns bland dessa personer?

Nittiotalets diskussion om maktutövning i samband med tjänstetillsättningar och utdelning av forskningsanslag fördes dels i strukturella termer, dels med hänvisning till individens – läs kvinnans – vilja och förmåga. Samtidigt kom begreppet 'genus' att framträda allt tydligare i de olika studierna, i betydelsen kön som social konstruktion. Utan att jag har specialstuderat rapporteringen om kvinnor, män och den högre utbildningen i åttiotalets mediadebatt för att kunna göra jämförelser, förefaller mig nittiotalet ha medfört en stark polarisering mellan de personer som hävdar att diskriminering förekommer respektive de som påstår att detta är en felaktig uppfattning.

EN LYCKAD JÄMSTÄLLDHETSPOLITIK?

Vid min litteraturgenomgång har jag funnit en enda studie som pekar på att kvinnor inte diskrimineras vid tjänstetillsättning. Den är författad av Ulla Riis och Leif Lindberg (1995). Disputerade kvinnor befordras efter förtjänst och detta förklaras av vår jämställdhetspolitik i samspel med lokala aktörer

på till exempel universitet och högskolor. I den mån kvinnor slås ut är det under forskarutbildningen. ”Om 20–30 år är orättvisorna borta, till följd av social ingenjörskonst” (Riis 1996). På vilket sätt är fortfarande en öppen fråga, i synnerhet ur ett maktanalytiskt perspektiv. Kanske finns det också skäl att fråga sig hur det är möjligt att just den svenska högskolans befordringssystem kan fungera på ett könsneutralt sätt till skillnad från de sociala systemen på alla andra nivåer i utbildningssystemen, i Sverige och på annat håll?

Andra studier visar emellertid större eller mindre fragment av olika empiriskt tillgängliga maktutövningar både före och efter disputation. Tove Beate Pedersen (1994) verksam i Norge, ett land med en mer långtgående jämställdhetspolitik än Sverige, frågar om Akademia verkligen vill ha flera kvinnor. Ännu existerar ”glastaket”, ett systemmotstånd mot kvinnliga forskare. Enligt Judith Lorber (Pederson 1994) från USA är det förrädisk att tro att bara för att det blir fler framgångsrika kvinnor så försvinner diskrimineringen. Istället består glastaket och de små öppningarna vaktas av män, men också av en del kvinnor delaktiga i en manskultur, män och kvinnor vars främsta argument är att hävda kvalitet. Samma personer har inte oväntat makten att definiera vad som är kvalitet.

Andra författare framhåller vikten av att inte reducera förståelsen av all maktutövning i utbildningsväsendet till att handla om könsmacht. Istället ges ett erkännande av flera parallella maktstrukturer grundade på till exempel klass och etnicitet. Kerstin Norlander (1994) beskriver de svenska universitetet i termer av ett patriarkalt härskarsystem karakteriserat av hierarkisk uppbyggnad, tävlan och konkurrens, kontroll uppifrån och ner av resurser och av det vetenskapliga, psykisk våldsutövning och med auktoritära drag. Positionering, i betydelsen ha eller befästa sin sociala ställning, leder till att kunskapssökande blir till något sekundärt. Könsuppdelningen bör därför förklaras inom denna ram och uppfattningen om problemets art bör inte stanna vid individuella karriärfrågor (Norlander 1994). Hilary Rose (1995) företräder ett ännu vidare perspektiv, genom att placera könsuppdelningen i vetenskaperna inom ramen för ett globalt system för kunskapsproduktion, ett system framvuxet hand i hand med kapitalismen i västvärlden i vilket vetenskapens professionalisering innebar utestängning av kvinnorna.

Mina slutsatser av den genomgång jag har gjort är att många studier fortfarande sätter individen i centrum, och i flertalet fall de kvinnliga framför de manliga. Det är kvinnors motivation, intelligens, förmåga och konkurrensbenägenhet som fokuseras. Det är också kvinnornas sociala situation, med make och barn, som uppmärksammas. Dock varierar uppfattningarna om huruvida kvinnornas ”brister” är av sådan art att de kan rättas till eller inte.

I andra studier framträder emellertid en struktur, dels på organisationsnivå, dels på en samhällslig nivå, med utbildningsväsendet i centrum. Att se och förhålla sig till ”strukturer” är enligt min mening nödvändigt av flera skäl. För det första för att det endast är ett strukturellt och ett maktanalytiskt synsätt som ger utrymme för att undersöka de relationella aspekterna av könstillhörigheten. Det är till exempel bara genom att synliggöra männens fördelar som vi kan inse den fulla vidden av kvinnors nackdelar och ta ställning till på vilka sätt vårt kunskapssökande kan gå utöver förklaringar på individnivå. Det kan därför vara fruktbart att systematiskt relatera de få

kvinnorna till de många männen – de alltför få kvinnorna till de alltför många männen – även om detta för det mesta inte är uttalat och än mindre problematiserat inom forskningen om högre utbildning. Alice Rossis (1965) fråga om varför det finns så få kvinnor inom vetenskaperna behöver en uppföljning. För det andra är det kanske dags att fästa uppmärksamheten på de ständiga konstruktionerna av "kvinnligheter" och "manligheter" oavsett vem (kvinna eller man) som bär, främjar, hindrar sådana drag i till exempel en organisation (Cheng 1996), eller i själva vetenskapen (Schiebinger 1987, Smith 1989, Widerberg 1996). Kvinnligheter och manligheter behöver inte läsas fast vid personer. Istället kan det vara fruktbart att se dessa begrepp i olika sammanhang och ställa frågan om vilka idéer och praktiker om 'genus' som använts för att skapa, bibehålla och legitimera den situation vår statistik för den högre utbildningen faktiskt visar.

Sammantaget är genusbegreppet en smula styvmoderligt behandlat i de svenska studier jag har tagit del av. Det sociala könet har så gott som uteslutande varit reserverat för kvinnor och kvinnors situation, istället för att tillåta att också männen har ett socialt kön. Möjligen har detta att göra med att det har varit viktigare att visa fram (mestadels) kvinnors situation, snarare än att presentera förklaringar av hur universitetsinstitutioner, i egenskap av organisationer, konstruerar, dekonstruerar och materialiserar kvinnligheter och manligheter över tid.

Det är nödvändigt att betrakta universitet och högskolor som dynamiska sociala organisationer vilka rymmer handlande subjekt. Antingen våra studier handlar om karriärvägar eller forskarnas villkor mer generellt i förhållande till kunskapssökande, kunskapsteori eller utbildnings- och forskningspolitik förefaller det fruktbart att samtidigt med ett maktanalytiskt tänkande kring kön ha en ständig beredskap och öppenhet för andra viktiga principer som organiserar vårt samhälle. Det är mycket sällan vi kan tala om kvinnor och män utan att ta hänsyn till olikheter inom de båda grupperna. Ålder, social bakgrund, hudfärg har betydelse till exempel för en persons möjlighet att göra karriär som akademiker. I detta sammanhang är det också nödvändigt att närmare undersöka när kön är, och kanske tillfälligt upphör att vara, av betydelse för personerna eller organisationens sätt att fungera. Kön är en av flera viktiga principer som är av betydelse för vårt sätt att vara och leva.

LITTERATUR

- Almlöv, C. 1995: *Kvinnor och män: En studie av interaktionen på tre institutioner vid Uppsala universitet*. (Skriftserien nr 11) Stockholm: Stockholms universitet, Centrum för kvinnoforskning.
- Boynton, I-M. & Elgqvist-Saltzman, I. 1993: *Vart bär forskarutbildning kvinnor och män?* Umeå: Umeå universitet, Pedagogiska institutionen.
- Bron-Wojciechowska, A. 1992: *Forskarutbildning och kön*. (Pedagogisk forskning nr 171) Uppsala: Uppsala universitet, Pedagogiska institutionen.
- Carlsson, M. & Magnusson, E. 1982: Att vara kvinna och forskare. I K. Stadin, E. Magnusson & B. Ekehammar (red): *Kvinnor och män och forskning*. (Forskning och utvecklingsarbete för högskolan 1982:4) Stockholm: UHÄ.
- Carstensen, G. 1992: *Betygsättning av C-uppsatser relaterat till kön*. (Rapport 1992:4) Uppsala: Uppsala universitet, Institutionen för sociologi.
- Cheng, C. 1996: Men and masculinities are not necessarily synonymus: Thoughts

- on organizational behaviour and organisational sociology. I C. Cheng (red): *Masculinities in organizations*. London: Sage.
- Cole, J. & Zuckermann, H. 1987: Marriage, motherhood and research in science. *Science*, 256, 119–125.
- Davies, K. 1980: Den smalnande pyramiden. *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, 1(2), 6–11.
- Domínguez, E. & Erwér, M. 1996: *Gender perceptions of graduate studies and research as an occupation: A pilot study among students within peace and development studies (1995–1996)*. (Skriftserien nr 14) Göteborg: Göteborgs universitet, Enheten för kvalitetsutveckling.
- Ekhammar, B. & Löfgren, E. 1984: *Rekrytering till forskarutbildning och forskarkarriär*. (Forskning och utveckling för högskolan 1984:1) Stockholm: UHÄ.
- Eliasson, M. & Karubi, I. 1989: *Kan det vara bättre att vara man än kvinna vid akademiska tjänstetillsättningar?* (Rapport) Uppsala: Uppsala universitet, Centrum för kvinnliga forskare och kvinnoforskning.
- Etzkowitz, H., Kemelgor, C., Neuchatz, M. & Uzzi, B. 1992: Athena unbound: barriers to women in academic science and engineering. *Science and Public Policy*, 19(3), 157–179.
- Frank Fox, M. 1995: Women and scientific careers. I S. Jasanoff (red): *Handbook of science and technology studies*. London: Sage.
- Fürst, E. 1988: *Kvinner i akademia: Inntrengere i en mannskultur?* Oslo: NAVF's sekretariat för kvinneforskning.
- Haavind, H. 1982: Hvilke krav vil vi stille til metoder for at de skal være egnet til å studere kvinners livssituasjon. I U. Broman (red): *Metoder och problem i kvinnoforskningen*. (Rapport 1992:1) Göteborg: Göteborgs universitet, Forum för kvinnliga forskare och kvinnoforskning.
- Johnsson, L. 1997: *Why so many?* Bidrag till NFPF's kongress i Göteborg, 6–9 mars 1997. Göteborg: Göteborgs universitet, Institutionen för kvinnovetenskap.
- Kyvik, S. & Teigen, M. 1994: *Likestilling på universitetet. En undersøkelse av kvinnelige og mannlige forskere*. (Rapport 1994:1) Oslo: Utredningsinstituttet for forskning og høyre utdanning.
- Lindén, J. & Fitger, M. 1990: *Kvinnliga och manliga forskarstuderande ser på handledning*. (Rapport nr 178) Lund: Lunds universitet, Institutionen för pedagogik.
- Lindholm, M. 1988: *Vart tar de disputerade kvinnorna vägen?* Göteborg: Göteborgs universitet, Sociologiska institutionen.
- Long, S. 1990: The origins of sex differences in science. *Social Forces*, 69(1–2).
- Luukonen-Gronow, T. 1987: University career opportunities for women in Finland in the 1980's. *Acta Sociologica*, 30(2), 193–206.
- Löfgren, E., Deregård, A. & Ekhammar, B. 1984: *Kvinnor och män i forskarutbildning*. (Forskning och utveckling för högskolan 1984:2) Stockholm: UHÄ.
- Norlander, K. 1994: Vad gör strukturerna med oss? Feminismens akademiska dilemma. *Häftet för kritiska studier*, 27(4), 3–10.
- Nyberg, A. 1993: *Varför beviljas så få kvinnor forskningsbidrag?* Stockholm: Forskningsrådsnämnden.
- Pedersen, T. 1994: Vil akademia ha flere kvinner? *Kvinneforskning*, 3, 5–20.
- Prop 1994/95:164. Jämställdhet mellan kvinnor och män inom utbildningsområdet. Stockholm: Utbildningsdepartementet.
- Riis, U. 1996: *Svenska Dagbladet*, 1996.01.13.
- Riis, U. & Lindberg, L. 1995: *Värdering av kvinnors respektive mäns meriter vid tjänstetillsättning inom univervitet och högskolor*. Linköping: Linköpings universitet, Pedagogiska institutionen.

- Rose, H. 1995: *Love, power and knowledge*. London: Polity.
- Rosén, M. & Wernersson, I. 1996: Kunskapsmönster och kön. Om nödvändigheten av kvantitativ feministisk forskning i pedagogik. *Pedagogisk forskning i Sverige*, 1(1), 8–24.
- Rossi, A. 1965: Women in science: Why so few? *Science*, 148, 1196–1202.
- Schiebinger, L. 1987: The history and philosophy of women in science: A Review essay. *Signs*, 12(2), 305–332.
- Smith, D. 1989: Sociological theory: Methods of writing patriarchy. I R. Wallace (red): *Feminism and sociological theory*. London: Sage.
- Statistisk årsbok för Sverige 1996*. Stockholm: Sveriges statistiska centralbyrå.
- SOU 1995:110. *Kön, makt och den kvinnovetenskapliga utmaningen i högre utbildning*. Stockholm: Allmänna förlaget.
- Stadin, K., Magnusson, E. & Ekehammar, B. 1982: *Kvinnor och män och forskning*. (Forskning och utvecklingsarbete för högskolan 1982:4) Stockholm: UHÄ.
- Stiver Lie, S., Malik, L. & Harris, D. (red) 1994: *Gender gap in higher education*. London: Kogan Page.
- Sørhaug, H. 1991: *Mannlig forskningskultur – bidrag till en metadebatt*. (Arbetsnotat 1991:1) Oslo: NAVF's sekretariat for kvinneforskning.
- Thurén, B-M. 1996: Om styrka, räckvidd och hierarki, samt andra genusteoretiska begrepp. *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, 17(3/4), 69–85.
- Högskolan 1992*. (Forskning och utveckling för högskolan 1992:9). Stockholm: Universitets- och högskoleämbetet.
- Verket för högskoleservice 1995: *Årsrapport för universitet och högskolor 1993/94*. (VHS skriftserie 1995:2) Stockholm: VHS
- Wennerås, C. & Vold, A. 1996: *Dagens Nyheter*. 1996.08.03.
- Widerberg, K. 1996: *Kunskapens kön*. Stockholm: Norstedts.
- Withworth, S. 1994: *Feminism and international relations. Towards a political economy of gender in interstate and non-governmental institutions*. London: MacMillan.